

ANDRZEJ GIL

UNICKA DIECEZJA SMOLEŃSKA DO 1654 R.
PRZYCZYNEK DO DZIEJÓW POLITYKI WYZNANIOWEJ
W RZECZYPOSPOLITEJ CZASÓW WAZÓW

WSTĘP

Sytuacja wyznaniowa w Rzeczypospolitej czasów Wazów była wypadkową różnorodnych uwarunkowań, wynikających przede wszystkim z charakteryzującej ją struktury polityczno-własnościowej. Król był tylko jednym z elementów systemu konceptualizacji polityki wyznaniowej, rozumianej tu jako „szczegółowy rodzaj polityki publicznej państwa, który jest ukierunkowany na aktywność związków wyznaniowych”, a którego istotę stanowi „kształtowanie relacji państwa z poszczególnymi związkami religijnymi, jak również wpływanie na stosunki między nimi”¹. Rzeczywistość ustrojowa polsko-litewskiego państwa ograniczała monarchę w jego działalności na polu wyznaniowym, zarówno na poziomie centralnym, jak i regionalnym. Wynikało to przede wszystkim ze słabości miejsca władcy w kontekście stanowienia i egzekucji prawa. Niemniej istotna była pozycja lokalnego Kościoła katolickiego, wynikająca nie tylko z jego historycznej roli, ale i z faktu, iż stanowił on część większej od soboru trydenckiego usprawniającej swe działania i jednocześnie globalizującej się struktury z centrum w Rzymie. Także inne wspólnoty religijne miały możnych protektorów (miejskowych i zagranicznych), potrafiących skutecznie zadbać o ich interesy. Swoją rolę odgrywały również postanowienia konfederacji warszawskiej z 1573 r., będące swoistym gwarantem uszanowania *status quo* dla części wyznań

Prof. dr hab. ANDRZEJ GIL – Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Wydział Nauk Społecznych, Instytut Nauk o Polityce i Administracji; e-mail: andrzej.gil@kul.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6415-8339>.

¹ Ryszard Michalak, „Polityka wyznaniowa. Zakres zjawiska”, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, Sectio K, 26, no 1(2019): 24-25.

Artykuły są objęte licencją Creative Commons Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

niekatolickich². Czynniki te, daleko przecież nie wszystkie, nie pozwalały kolejnym królom z dynastii Wazów na swobodne kształtowanie polityki wyznaniowej w pożądanym – z ich punktu widzenia – kierunku i zakresie. Był wszakże jeden wyjątek, jaki stanowiły zdobycze uzyskane w początkach XVII wieku na przeżywającym okres wielkiej smuty państwie moskiewskim, uformowane później w województwa smoleńskie (przynależne do Wielkiego Księstwa) i czernihowsko-siewierskie (włączone w skład Korony). Na tym właśnie obszarze wszyscy trzej Wazowie mogli, z różnych zresztą przyczyn, prowadzić stosunkowo nieskrępowaną politykę wyznaniową, której wyrazem było powołanie do życia dwóch diecezji Kościoła katolickiego: obrządku zachodniego i wschodniego.

Celem niniejszego artykułu jest, na podstawie dostępnej literatury i źródeł, przybliżenie dziejów unickiej eparchii smoleńskiej od jej początków funkcjonowania do 1654 r. w kontekście polityki wyznaniowej kolejno panujących monarchów: Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza. Kwestia ta była sporadycznie podejmowana w nauce, ale nie doczekała się właściwego naświetlenia, nawet co do ustalenia podstawowych faktów. Powodem były przede wszystkim spory między historiografiami narodowymi, zwłaszcza polską i rosyjską, co łączyło się z generalnie odmienną oceną wzajemnych wielowiekowych stosunków. Przeszkodą jest również rozproszenie źródeł do dziejów unickiej eparchii smoleńskiej oraz ich różnorodny charakter kulturowy, odnoszący się przede wszystkim do tradycji ruskiej (kijowskiej) i polsko-łacińskiej, ale w wielu aspektach wychodzący poza nie.

SMOLEŃSKIE I CZERNIHOWSKO-SIEWIERSKIE W SKŁADZIE RZECZYPOSPOLITEJ. ADMINISTRACJA I ZASIEDLENIE

Na przełomie lat 1608-1609 doszło do zmiany w polityce Rzeczypospolitej wobec Moskwy. Król Zygmunt III podjął decyzję o wyprawie na Moskwę, a jej pierwszym krokiem było zdobycie pogranicznego Smoleńska³. Rozpoczęte w październiku 1609 r. oblężenie trwało ponad dwadzieścia miesięcy i zakończyło się zdobyciem miasta 13 czerwca 1611 r.⁴ Równoległe wojska polsko-litewskie

² Stanisław Salmonowicz, „Geneza i treść uchwał konfederacji warszawskiej”, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 19(1974): 7-24.

³ Wojciech Polak, *O Kreml i Smoleńszczyznę. Polityka Rzeczypospolitej wobec Moskwy w latach 1607-1612* (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2014), 29-111.

⁴ Sergei V. Aleksandrov, *Smolenskaya osada. 1609-1611* (Moskwa: Veche, 2011) [Сергей В. Александров, *Смоленская осада. 1609-1611* (Москва: Вече, 2011)], 179-253.

zajął rozległe obszary ziemi smoleńskiej i czernihowsko-siewierskiej. Co prawda, działania wojenne trwały jeszcze kilka lat i zakończyły się dopiero wraz z podpisaniem pokoju w Deulinie 11 grudnia 1618 r.⁵, ale sejm już w marcu 1613 r. wydał stosowną konstytucję (Ordynacya Województwa Smoleńskiego), mającą na celu objęcie „rekuperowanych” terenów jakąś formą administracji doraźnej⁶. Naznaczeni komisarze mieli dokonać inwentaryzacji oraz lustracji dóbr i majątności, a także w pierwszej kolejności zadbać o przywrócenie własności tym, którzy byli w stanie udowodnić jej posiadanie przed rokiem 1514 (utrata Smoleńska przez Litwę na rzecz Moskwy). Po deklaracji zabezpieczenia istotnych wymagań związanych z obronnością ziemi smoleńskiej sejm zapowiadał, iż w dalszej kolejności dokona nadań na rzecz szlachty polskiej i litewskiej (a także tych przedstawicieli szlachty moskiewskiej, którzy wzięli udział w wyprawie wojennej po stronie królewskiej), na które złożą się tamtejsze „wszystkie Starostwa, zamki, miasta, włości, derewnie [...] z taką powinnością y kondycyami, ktore każdemu w przywileju od Nas danym, opisane bydź mają”⁷.

Proces integracji nowo pozyskanych ziem w system polityczno-społeczny państwa polsko-litewskiego nie był łatwy i trwał wiele lat. Złożyło się na to szereg czynników, z których dwa najważniejsze to niepokojące się przez Moskwę z utratą pogranicznych ziem i podejmowane przez nią ciągłe próby ich destabilizacji, także drogą konfliktów zbrojnych, oraz różnice w podejściu do wizji ich przyszłości wśród elity Rzeczypospolitej.

Sejm 1620 r. uchwalił konstytucję „Ordynacya Prowincyi od Moskwy reku-perowanych”, mocą której przekazał królewiczowi Władysławowi w czasowe administrowanie pozyskane tereny. Mógł on między innymi nadawać poszczególne dobra oraz sprawować władzę sądowniczą dotąd, dokąd nie powstanie tam się sądów grodzkich i ziemskich. Rozszerzono przy tym krąg ewentualnych beneficjentów nadań o szlachtę inflancką. Sejm obiecywał także jak najszybszą organizację lokalnego sejmiku⁸. Województwo smoleńskie formalnie powołano do życia w 1613 r., jednakże faktycznie zaczęto organizować je dopiero po ustaleniu deulińskich. Obejmowało ono powiat smoleński (z głównymi ośrodkami w Smoleńsku, Białej, Dorohobużu, Rosławiu i Sierpejsku) i starodubski (ze Starodubem, Poczapowiem, Popową Górą, Mglinem i Trubczewskiem).

⁵ Kazimierz Tyszkowski, *Wojna o Smoleńsk 1613-1615* (Lwów: Towarzystwo Naukowe, 1932); Marek Pięta, *Od I Dymitriady do rozejmu w Dywilinie. Z dziejów wojen polsko-moskiewskich w pierwszej połowie XVII wieku* (Zabrze–Tarnowskie Góry: Wydawnictwo Inforteditio, 2018).

⁶ *Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane*, t. 3 (Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859), f. 196-198.

⁷ *Volumina Legum*, t. 3, f. 197.

⁸ *Volumina Legum*, t. 3, f. 368-370.

Do powiatu smoleńskiego administracyjnie należały dwie enklawy: z ośrodkiem w Newlu (przy województwie połockim) oraz Siebieżu (przy Inflantach). Takie granice województwa nie utrzymały się długo. Najpierw do Moskwy odszedł Sierpejsk wraz z przynależnym doń obszarem (postanowienia pokoju polanowskiego 1634 r.), a dekadę później księstwo trubczewskie⁹. Pierwszym wojewodą smoleńskim był Aleksander Gosiewski (1625), wcześniej administrator tych ziem. Z kolei województwo czernihowsko-siewierskie zostało utworzone dopiero w 1635 r., a jego wojewodą został Marcin Kalinowski. Wcześniej także zarządzane było przez kilku zależnych od królewicza Władysława urzędników – chorążego, wojskiego i horodniczego, z określonymi kompetencjami. Składało się z dwóch powiatów: czernihowskiego (z ośrodkiem w Czernihowie) i siewierskiego (z centrum w Nowogrodzie Siewierskim)¹⁰.

Zasadniczym środkiem inkorporowania nowo zdobytych ziem w struktury polityczno-społeczne Rzeczypospolitej było utworzenie siatki własności – przede wszystkim szlacheckiej, ale także kościelnej, mieszczańskiej i żydowskiej¹¹. Było to nie tylko narzędzie dla zdobywania poparcia dla swojej polityki, jaką stosowali królowie z dynastii Wazów, ale i sposób na aktywizację gospodarczą (skutkującą napływem podatków) oraz na podniesienie walorów obronnych obu województw. Ich pograniczny charakter wymagał bowiem znaczących inwestycji dla umocnienia zamków oraz powstania zaplecza rekrutacyjnego na wypadek ewentualnego konfliktu zbrojnego.

Nadania ziemskie były środkiem uzyskania poparcia przez króla Zygmunta III już w czasie oblężenia Smoleńska i bezpośrednio po nim, kiedy to dopiero kształtowała się pewna praktyka postępowania wobec pozyskiwanych ziem. Adresatami byli tu w znaczącej mierze Moskale, których monarcha chciał pozyskać dla swojej sprawy w zakresie zdecydowanie szerszym niż lokalna kwestia smoleńsko-siewierska. Stąd niewiele z wydanych wówczas przywilejów

⁹ *Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo smoleńskie 1650 r.*, oprac. Stanisław Dumin i Andrzej Rachuba (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009), 5.

¹⁰ Petro Kułakowskyj, „Urzędnicy ziemscy Czernihowszczyzny i Siewierszczyzny (do 1648 r.)”, *Studia Źródłoznawcze. Commentationes* 38(2000): 54-55; Petro Kulakovskiy, *Chernihovo-sivershchina u skladi Rechi Pospolitoi 1618-1648* (Kyiv: Tempora, 2006) [Петро Кулаковський, *Чернігово-сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648)* (Київ: Темпора, 2006)], 237-245.

¹¹ Aleksandr Rogachevskii, „K istorii pravovogo polozheniia evreiev v Smolenskom voievodstvie: privilegii 1639 g. evreiam g. Krasnogo (iz Litovskoi Metriki)”, w *Evriei pogranichia: Smolenshchina*, ed. S. Amosova (Moskva: Tsentr nauchnykh rabotnikov i prepodavatelei iudaiki v vuzakh „Sefer”, 2018) [Александр Рогачевский, „К истории правового положения евреев в Смоленском воеводстве: привилегии 1639 г. евреям г. Красного (из Литовской метрики)”, в *Евреи пограничья: Смоленщина*, ред. С. Амосова (Москва: Центр научных работников и преподавателей иудаики в вузах «Сэфер», 2018)], 55-130.

zostało w rzeczywistości skonsumowanych przez ich adresatów. Mimo wszystko jednak we wczesnym okresie funkcjonowania województw smoleńskiego i czernihowsko-siewierskiego obecni byli w nich miejscowi bądź napływowi dawni poddani carscy, w pewnym stopniu integrujący się do warunków Rzeczypospolitej¹².

Właściwymi jednakże adresatami nadań okazała się szlachta litewsko-polska, w kierunku której popłynął prawdziwy strumień przywilejów. Łaskawość poszczególnych władców wynikała przede wszystkim z pragmatyzmu, nakazującego jak najszybsze zagospodarowywanie obszarów o szczególnej wrażliwości polityczno-militarnej¹³. Politykę taką prowadzili wszyscy Wazowie, chociaż zdecydowanie wyróżniał się tu Zygmunt III, którego postępowanie w tej kwestii oceniane jest jako przemyślane i konsekwentne. W województwie smoleńskim największym posesjonatem został wspomniany już Aleksander Gosiewski, kumulujący swój majątek nie tylko w wyniku królewskiej przychylności, ale i poprzez skupowanie włości szlachty niewidzącej dla siebie miejsca na tych ziemiach. Z kolei w czernihowsko-siewierskim wiodącą pozycję osiągnął ród Piasoczyńskich, skupiający nie tylko nadania ziemskie, ale i szereg lokalnych godności¹⁴. W ciągu kilkudziesięciu lat obecności kultury polskiej na ziemi smoleńskiej wytworzyła się specyficzna grupa społeczna zwana „szlachtą smoleńską”, zdecydowanie odróżniająca się od rosyjskiego „dworianstwa”, i tak

¹² *Akty, odnoszące się do historii Zapadnoi Rossii, sobrannye i izdavaemye Arkheograficheskoiu Kommissieiu*, t. 4: 1588-1632 (Sanktpeterburg: v tipografii Eduarda Pratsa, 1851) [*Акты, относящиеся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою Коммиссіею*, t. 4: 1588-1632 (Санктпетербургъ: въ типографіи Эдуарда Праца, 1851)], 320-427; *Rejestyry podymnego*, 9-10; Ekaterina Vasilik i Adrian Selin, „Moskovskaia emigratsia v Rech Pospolituiu v pervoi treti XVII v.”, *Drevniaia Rus. Voprosi medievistiki*, no 1(2021) [Екатерина Василик и Адриан Селин, „Московская эмиграция в Реч Посполитую в первой трети XVII в.”, *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, № 1 (2021)]: 85-94.

¹³ Stanislav Dumin, „K istorii razvitiia lennogo zemlevladieniia v Rechi Pospolitoi v XVII veke”, *Sovetskoie slavonovedenie* 2(1986) [Станислав Думин, „К истории ленного землевладения в Речи Посполитой в XVII веке”, *Советское славяноведение* 2(1986)]: 43-57; Petro Kułakowski, „Kolonizacja Kijowszczyzny i Czernihowszczyzny (1596-1648)”, w *Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, red. Marian Dygo, Sławomir Gawlas i Hieronim Grala (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1999), 161-172.

¹⁴ Stanislav Dumin, „Smolenskoe voievodstvo v sostave Rechi Pospolitoi v 1618-1654 gg. (po materialam Litovskoi Metriki)”, v *Smolenskaa shlahhta*, ed. B.G. Fedorov, t. 1 (Moskva: Russkoe ekonomicheskoe obshchestvo, 2006) [Станислав Думин, „Смоленское воеводство в составе Речи Посполитой в 1618-1654 гг. (по материалам Литовской метрики)”, в *Смоленская шляхта*, ред. Б.Г. Федоров, т. 1 (Москва: Русское экономическое общество, 2006)], 54-98; Petro Kułakowski, „Zemlevolodinnia Pischinskikh na Chernikhovo-sivershchini (1633-1646)”, *Visnik Lvivskogo universitetu. Seria Historichna*, vip. 37/1(2002) [Петро Кулаковський, „Землеволодіння Пісочинських на Чернігово-сiверщині (1633-1646)”, *Вісник Львівського університету. Серія історична*, вип. 37/1(2002)]: 183-197.

zresztą postrzegana zarówno przez resztę społeczeństwa, jak i władze¹⁵. W przypadku czernihowsko-siewierskiego proces ten został przerwany w dobie powstania Bohdana Chmielnickiego i późniejszych działań wojennych, kiedy to zdecydowana większość tamtejszej szlachty musiała opuścić ten region, włączony później w skład kozackiej organizacji pułkowej. Niemniej jednak i tutaj zauważyć się dało lokalne odmienności od zasadniczego rosyjskiego rdzenia kulturowego nawiązujące – bezpośrednio lub pośrednio – do okresu polskiej obecności¹⁶.

Istotnym czynnikiem wpływającym na strukturę własności w województwach smoleńskim i czernihowsko-siewierskim były nadania na rzecz związków wyznaniowych, w ogromnej większości reprezentujących oba obrządku Kościoła katolickiego. Największe donacje ziemskie otrzymał Kościół łaciński. Związane to było między innymi z erygowaniem diecezji smoleńskiej (1625) oraz obecnością kilku zakonów: jezuitów (posiadających swoje kolegia w Smoleńsku i Nowogrodzie Siewierskim), bernardynów i dominikanów¹⁷. Sporo mniejsze było rozdawnictwo ziemi na rzecz Kościoła unickiego, mimo iż traktowano go jako organiczną kontynuację miejscowej Cerkwi prawosławnej. W praktyce większość ziemi cerkiewnej (powodem było nadanie jej przez władców moskiewskich) przejął – z woli królewskiej – Kościół zachodni. Mimo wszystko jednak zarówno na rzecz biskupów unickich, jak i poszczególnych parafii katolickich obrządku wschodniego, także przekazano pewną ilość gruntów ziemskich dla zaspokojenia ich potrzeb¹⁸. W początkach panowania Władysława IV, na fali przemian związanych ze zmianą prowadzenia polityki wyznaniowej, nowy monarcha zwrócił uwagę na rolę Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej w kontekście wzrostu

¹⁵ Irina Provalenkova, „Predstaviteli ‘smolenskoj shlakhti’ na territorii orlovskoi gubernii v XVII – nachale XX v.”, *Uchenye zapiski Orlovskogo gosudarstvennogo universiteta. Nauchnyi zhurnal*, no 1(2009) [Ирина Проваленкова, „Представители ‘смоленской шляхты’ на территории Орловской губернии в XVII – начале XX в.”, *Ученые записки Орловского государственного университета. Научный журнал*, № 1(2009)]: 55-63.

¹⁶ Serhii Lep’javko, „Chernihivskii kozatskii polk”, v *Istoria administrativno-teritorialnogo ustroiu Chernikhovo-Sivershchiny. Materiali naukowo-praktichnoi konferentsii (Chernihiv, 4 zhovtnia 2007 r.)*, eds. Serhii Lep’javko i M. Boiko (Nizhin: Vidavnistvo „Aspekt-Poligraf”, 2007) [Сергій Леп’явко, „Чернігівський козацький полк”, v *Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини. Матеріали науково-практичної конференції (Чернігів, 4 жовтня 2007 р.)*, ред. Сергій Леп’явко і М. Бойко (Ніжин: Видавництво „Аспект-Поліграф”, 2007)], 41-50.

¹⁷ Teofil Długosz, *Dzieje diecezji smoleńskiej* (Lwów: Skład Główny w Księgarni Gubrynowicza i Syna, 1937); *Rejestry podymnego*, 17, 25; Jan Paweł Gosiewski, „Fundacje sakralne wojewody smoleńskiego Aleksandra Korwina Gosiewskiego”, *Nasza Przyszłość* 139(2023): 138; Vladimir Prokhorov, *Smolenshchina v dokumentakh Litovskoi metryki pervoi polovini XVII v. Vladetlitsi i ikh maetnosti* (Smolensk: Krai Smolenskii, 2017) [Владимир Прохоров, *Смоленщина в документах Литовской метрики первой поровины XVII в. Владельцы и их маетности* (Смоленск: Смоленский Край, 2017)], 19-21; Kulakovskiy, *Chernikhovo-sivershchina*, 190-191.

¹⁸ Dumin, „Smolenskoe voievodstvo”, 65; Kulakovskiy, *Chernikhovo-sivershchina*, 191-192.

potęgi i oddziaływania państwa moskiewskiego¹⁹. Stąd też, w ramach tego politycznego zwrotu, król zgodził się na wzniesienie w Smoleńsku prawosławnej cerkwi pw. św. Borysa i Hleba wraz z monasterem oraz nadał stosowny dział ziemski dla potrzeb ortodoksyjnego duchowieństwa²⁰.

Forsowanie zmian w strukturze własnościowej nowych nabytków terytorialnych na pograniczu z Moskwą, oprócz wcześniej wspomnianych, miało także na celu stworzenie odpowiedniej bazy społecznej do przeprowadzenia ich swego rodzaju unifikacji kulturowej z resztą ziem polsko-litewskiego państwa. Nowa dynastia na moskiewskim tronie zapowiadała kontynuację głównych wątków polityki w odniesieniu do Rzeczypospolitej z czasów panowania tak Iwana IV Groźnego, jak i Borysa Godunowa. Idea zbierania ziem ruskich oraz używanie Cerkwi jako narzędzia politycznego w stosunku do ortodoksów metropolii kijowskiej nie mogły ująć uwagi wszystkich trzech Wazów. Mając możliwość kształtowania krajobrazu religijnego newralgicznego obszaru państwa w duchu realizacji własnych wizji i planów politycznych, korzystali oni z możliwości, jaką stwarzało faworyzowanie Kościoła katolickiego, zwłaszcza w jego zachodnim obrządku. Stąd tak obszerne nadania na jego rzecz, jak też zwrócenie uwagi na istotne znaczenie, jakie miały w ówczesnym społeczeństwie szlacheckim zakony, zwłaszcza jezuiti ze swymi kolegiami, w których kształtowała się umysłowość „panów braci”. Skądinąd wiadomo, że katolicyzm odgrywał ogromną rolę w szlacheckim środowisku ziem stanowiących niegdyś województwo smoleńskie długo po ich przyłączeniu do Rosji. Z drugiej jednak strony nie można było ignorować wyznaniowej rzeczywistości manifestującej się w postaci rzesz ludzkich – chłopów, mieszczan oraz w pewnej mierze i szlachty – trwających przy swej tradycyjnej Cerkwi. Dlatego też panujący w Rzeczypospolitej Wazowie dbali o to, by Kościół unicki był obecny w nowo powstałych województwach jako potencjalna, a niekiedy i rzeczywista reprezentacja ich ruskiej ludności, zaspokajająca jej przywiązanie do tradycji kijowskiego chrześcijaństwa.

UNICKA EPARCHIA SMOLEŃSKA DO 1654 R.

Prawosławne biskupstwo smoleńskie powstało z inicjatywy tamtejszego księcia Rościszawa wiosną 1136 r., a na jego czele stanął władca Manuel²¹.

¹⁹ Jan Dziegielewski, *O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986), 12-59.

²⁰ *Rejestry podymnego*, 25.

²¹ Andrzej Poppe, „Fundacja biskupstwa smoleńskiego”, *Przegląd Historyczny* 57, z. 4(1966): 538-557.

Po 1514 r. biskupstwo to stało się częścią metropolii moskiewskiej. W początkach XVII wieku władzą smoleńskim i briańskim był Sergiusz, wzmiankowany po raz pierwszy w okresie oblężenia tego miasta przez wojska polsko-litewskie w latach 1609-1611. Dał się on wówczas poznać jako zwolennik obozu przeciwnego kapitulacji przed królem Zygmuntem III. Po upadku Smoleńska został wzięty do niewoli, gdzie zmienił swoje poglądy i stał się – obok moskiewskiego patriarchy Ignacego – zwolennikiem unii. Towarzyszył królewiczowi Władysławowi w jego wyprawie na Moskwę, a później wrócił do Smoleńska i pełnił godność jego pierwszego biskupa katolickiego obrządku wschodniego (obszar jego władztwa obejmował, jak się wydaje, te tereny, które aktualnie znajdowały się w granicach Rzeczypospolitej, łącznie z ziemią czernihowsko-siewierską)²². Pełnił swoją posługę jeszcze w 1621 r., kiedy to z łaski króla Zygmunta III otrzymał nadanie ziemskie w powiecie smoleńskim²³. Zmarł najprawdopodobniej w początkach 1624 r.

Utworzenie unickiej diecezji smoleńskiej i czernihowskiej miało charakter ewolucyjny i związane było z decyzją w tej mierze jej dotychczasowego pasterza. Wzorem dla takiego rozwiązania były okoliczności towarzyszące aktowi unijnemu z 1596 r., także opartemu na wyrażeniu woli kilku prawosławnych hierarchów (łącznie z metropolitą) metropolii kijowskiej potwierdzonych w trakcie soboru w Brześciu. Postanowienie władzy Sergiusza wynikało, jak można przypuszczać, ze zrozumienia i zaakceptowania ówczesnych realiów politycznych, wpływających na losy zdobytych na Moskwie i pozostałych przy Rzeczypospolitej w wyniku pokoju w Deulinie ziem. Polityka wyznaniowa pierwszego Wazy zakładała integrację nowo zdobytych terenów również poprzez wspólnotę religijną jej mieszkańców²⁴. Dlatego też uznawała katolicyzm za konfesję wiodącą, uprzywilejowaną, co wielokrotnie było podkreślane, także w aktach prawnych²⁵.

²² Jan Krajcar, „Religious Conditions in Smolensk 1611-1654”, *Orientalia Christiana Periodica* 33, fasc. 2 (1967): 407-409; Marta Jaworska, „Moskiewski dwór królewicza Władysława IV w latach 1617-1618”, *Kronika Zamkowa – Roczniki* 2(2015): 33.

²³ *Rejestry podymnego*, 17.

²⁴ Boris Florja, „Polozheniie pravoslavnogo naseleniia Smolenshchiny v sostave Rechi Pospolitoi (20-e – 30-e godi XVII v.)”, *Revue des études Slaves* 70, no 2 (1988) [Boris Florja, „Положение православного населения Смоленщины в Речи Посполитой (20-е – 30-е XVII годы в.)”, *Revue des études Slaves* 70, № 2(1988)]: 334-335.

²⁵ Boris Florja, „Prerogativa Sigizmunda III smolenskoj shlakhte. K istorii religioznoi nieterpimosti v Rechi Pospolitoi pervoi polovini XVII veka” [Boris Florja, „Прерогатива Сигизмунда III смоленской шляхте. К истории религиозной первой половины XVII века”], w *Kultura staropolska – kultura europejska. Prace ofiarowane Januszowi Tazbirowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. Stanisław Bylina (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 1997), 221-223.

Tak więc biskup, pełniący swoją posługę przed rokiem 1611 mógł albo porzucić swoje władcytvo, albo pozostać w nim akceptując tworzącą się rzeczywistość.

Unickie biskupstwo smoleńsko-czernihowskie znalazło się w granicach katolickiej metropolii kijowskiej obrządku wschodniego, na czele której stał Józef Welamin Rutski. Jednakże problem kanonicznego umocowania nowej jednostki kościelnej był bardziej złożony. Jak wspomniano, prawosławna archieparchia smoleńsko-briańska wchodziła w skład patriarchatu moskiewskiego, i z punktu widzenia jego rządcy wyłączony z państwa Romanowów obszar dalej podlegał jego władzy. Kiedy patriarcha jerozolimski Teofanes III odnowił w latach 1620-1621 prawosławny episkopat Cerkwi kijowskiej, nie wyświęcił pasterza dla eparchii smoleńsko-czernihowskiej. Również wśród biskupów unickich, wyklętych wówczas przez patriarchę, nie wspomina się władcyki Sergiusza²⁶. Świadczy to o tym, iż Cerkiew moskiewska (a także inne patriarchaty wschodnie) nie przyjęła do wiadomości zmian w strukturze organizacyjno-wyznaniowej pogranicza obu państw. Pierwszym ortodoksyjnym biskupem smoleńsko-czernihowskim został niedoszły władcyka przemyski i samborski, Izajasz Kopiński, wzmiankowany z tym tytułem dopiero od 1628 r. Z racji na stan faktyczny była to godność raczej tytularna, zwłaszcza że wkrótce (1631) został on metropolitą kijowskim²⁷. Jako swego następcę na smoleńsko-czernihowskiej katedrze przeznaczył namiestnika kijowskiego monasteru św. Michała Zosimę Prokopowicza. Ów zachował swój tytuł po wyświęceniu na metropolię kijowską Piotra Mohyty, ale realnej posługi w swej nominalnej eparchii nie sprawował²⁸.

Klęska cara Michała Romanowa w wojnie z Władysławem IV z lat 1632-1634, jak i śmierć patriarchy Filareta (1633) nieco ostudziły ambicje strony moskiewskiej co do roszczeń w kwestii organizacji cerkiewnej województw smoleńskiego i czernihowsko-siewierskiego. Sytuacja zmieniła się po 1648 r. Powstanie Chmielnickiego obnażyło słabość Rzeczypospolitej. Utraciła ona faktycznie kontrolę nad ziemią czernihowsko-siewierską, co łączyło się z restytucją tamże prawosławia. Car Aleksy Michajłowicz coraz bardziej skłaniał się do wojny,

²⁶ *Arkhiv Yugo-Zapadnoi Rossii*. Ch. 1, t. 5 (Kiev: V Gubernskoi Tipografii, 1872) [*Архивъ Юго-Западной Россіи*. Ч. 1, т. 5 (Кіевъ: В Губернской Типографіи, 1872)], 1-9.

²⁷ Svetlana Lukashova i Vladimir Pidgaiko, „Isaia Kopinski”, v *Pravoslavnaia Entsiklopedia*, ed. Patriarkh Kirill (Moskva: Pravoslavnaia Entsiklopedia, 2011) [Светлана Лукашова и Владимир Пидгайко, „Исаия Копинский”, в *Православная Энциклопедия*, ред. Патриарх Кирилл (Москва: Православная Энциклопедия, 2011)], 132.

²⁸ Petro Kulakovskiy, „Tserkovni struktury na Chernihovo-sivershchyni za polskoi doby (1618-1648)”, *Naukovi pratsi istorichnokho fakultetu Zaporizkoho derzhavnokho universitetu*, vip. 19(2005) [Петро Кулаковський, „Церковні структури на Чернігово-сіверщині за польської доби (1618-1648)”, *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, вип. 19(2005)]: 26.

z chęcią akcentując przy tym wspólnotę wiary zarówno z Kozakami, jak i mieszkańcami ziem wschodnich polsko-litewskiego państwa. Nadto nowy patriarcha moskiewski Nikon (pełnił swą godność od 1652 r.) nie tylko prezentował nieprzejednane stanowisko wobec Kościoła unickiego, ale i dążył do uzależnienia metropolii kijowskiej od Moskwy. Cechą ówczesnej polityki Kremla była chęć nawiązania kanonicznych więzów z prawosławiem kijowskim, jako elementu szerszego politycznego planu odzyskania utraconej po Deulinie i Polanowie „carskiej ojcowizny”. Dobitym przykładem jest tu sprawa wyświęcania przez hierarchów Cerkwi moskiewskiej kapłanów do formalnie unickich cerkwi w Dorohobużu, praktykowana na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych XVII wieku. Inicjatywa ta wywołała reakcję ówczesnego unickiego biskupa Andrzeja Kwaśnińskiego Złotego, dążącego do wyeliminowania spośród kleru swojej diecezji osób skłonnych powrócić do prawosławia. Jak przypuszczał Borys Fłorja, nie był to przypadek odosobniony na terenie województwa smoleńskiego, a wynikał przede wszystkim z chęci manifestacji jedności kulturowej wobec mieszkańców tego regionu w celu przygotowania odpowiedniego gruntu dla przyszłej akcji militarnej i politycznej²⁹.

Następcą Sergiusza na tronie biskupim w Smoleńsku został dotychczasowy archimandryta monasteru Świętej Trójcy w Wilnie, Lew Kreuza (ostatecznie święcenia otrzymał w 1627 r.). Już w 1624 r. przybył do swojej eparchii, dokonując jej wizytacji pod kątem wierności lokalnego duchowieństwa względem unii. Nieprzejednana postawa Kreuzy w tej mierze wywołała reakcję duchownych stojących przy tradycji prawosławnej, którzy opuścili swe parafie i monastery, wyjeżdżając bądź w inne rejony Rzeczypospolitej, gdzie ortodoksja odgrywała jeszcze znaczącą rolę, bądź też w granice władztwa Romanowów³⁰.

Lew Kreuza najprawdopodobniej jeszcze w 1624 r. założył monaster bazyliński w Smoleńsku, na czele którego stanął jego bliski współpracownik, Stefan Wołosowicz (zamordowany przez Rosjan po zdobyciu Smoleńska w 1654 r.). Placówka ta została podniesiona do rangi archimandrii, i odegrała dużą rolę w utwierdzeniu unii w regionie³¹.

²⁹ Boris Floria, „Smolenshchina i Moskovskaia Patriarkhiiia nakanune Russko-polskoi voini”, *Slavianskii Almanakh* 2002 (Moskwa, 2003) [Борис Флоря, „Смоленщина и Московская Патриархия накануне Русско-польской войны”, *Славянский Альманах* 2002 (Москва, 2003)]: 49-53.

³⁰ Floria, „Polozheniie”, 337-338.

³¹ Iosafat Skruten, „Zhittiepsi vasilian”, v *Zapysky Chyna sv. Vasiliiia Velikogo*, t. 1 [b.m.w., 1924] [Йосафат Скрутен, „Життєписи Василян”, в *Записки Чина св. Василя Великого*, т. 1 [н.м.и., 1924], 285; Leonid Timoshenko, „Krevza Lev”, v *Pravoslavnaia Entsiklopedia*, ed. Patriarkh Kirill, t. 38 (Moskva: Pravoslavnaia Entsiklopedia, 2015) [Леонид Тимошенко, „Кревза Лев”, в *Православная Энциклопедия*, ред. Патриарх Кирилл, т. 38 (Москва: Православная Энциклопедия, 2015)], 495.

Najbliższych kilka lat hierarcha ów poświęcił na faktyczne rozszerzenie swojej jurysdykcji na wszystkie parafie i monastery eparchii, zarówno w części smoleńskiej, jak i czernihowsko-siewierskiej. Interesującym przykładem jest tu sprawa monasteru spaskiego w Nowogrodzie Siewierskim, będącego jeszcze w początkach lat trzydziestych XVII wieku w posiadaniu prawosławnych. Na początku sierpnia 1631 r. z poruczenia władcy Lwa przybył do Nowogrodu protopop smoleński i tamtejszy kryłozanin Bazyli Czaplą w celu przejęcia monasteru spaskiego jako jego archimandryta. Miejscowy mnich, ojciec Nifont, wraz z innymi rezydentami monasteru przegnali Bazylego Czaplę do Staroduba, gdzie biskup Kreuza osobiście podporządkowywał sobie tamtejsze cerkwie. Kilka dni później władca Lew wraz z asystą pojawił się w Nowogrodzie i dzięki pomocy lokalnych władz przejął monaster. Oponenty uznali swoją porażkę i uszli za Desnę pod władzę cara Michała Romanowa³². W czasie wojny polsko-moskiewskiej monaster na krótko wrócił do prawosławnych³³. Po odzyskaniu Nowogrodu król Władysław IV 28 lutego 1635 r. podjął decyzję o przekazaniu go wraz ze stosownym nadaniem ziemskim jezuitom, aby ci założyli przy nim kolegium, istniejące tam do powstania Chmielnickiego³⁴. Zauważmy przy tym, że czernihowskie i siewierskie było terenem spornym między obiema kresowymi diecezjami łańciskimi: smoleńską i kijowską, i mimo iż formalnie od 1635 r. monaster był w granicach tej drugiej, to biskup smoleński Piotr Parczewski nigdy tej decyzji królewskiej nie uznał³⁵.

W kwietniu 1631 r. biskup Kreuza otrzymał od króla Zygmunta III – oprócz spaskiego – także nowogrodzki monaster Świętej Trójcy wraz z przynależnym doń uposażeniem. W Czernihowie z kolei założony został bazylikański monaster przy cerkwi pw. Najświętszej Marii Panny, na czele którego z tytułem archimandryty stanął znany unicki pisarz i wydawca Cyryl Trankwillion Stawrowiecki (formalną jego siedzibą był monaster w Jelcu). W 1643 r. jego koadiutorem został bazylianin Ilarion Kotkowski, ale po śmierci Stawrowieckiego w 1647 r.

³² *Vossoedineniie Ukraini s Rossiei. Dokumenti i materialy w trekh tomakh*, t. 1: 1620-1647 godi, ed. P.P. Gudzenko (Moskwa: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1953) [*Воссоединение Украины с Россией*, т. 1: 1620-1647 годы, ред. П.П. Гудзенко (Москва: Издательство Академии Наук, 1953)], 117-120.

³³ Yurii Kurakin, „*Rasprostraneniie katolichestva i uniatstva na zemlakh chernogovskogo voievodstva v 1-oi polovinie XVII v.*”, w *Slaviane i ikh sosiedi*, vip. 3: *Katolitsizm i pravoslavie v sredniie veka* (Moskva: Akademiya nauk SSSR, In-t slavyanovedeniya i balkanistiki, 1991) [Юрий Куракин, „*Распространение католичества и униатства на землях черниговского воеводства в 1-ой половине XVII в.*”, в *Славяне и их соседи*, вып. 3: *Католицизм и православие в средние века* (Москва: Академия наук СССР, Ин-т славяноведения и балканистики, 1991)], 101.

³⁴ Kurakin, „*Rasprostraneniie katolichestva i uniatstva*”, 148-150.

³⁵ Długosz, *Dzieje diecezji*, 50.

nie objął tej godności. Archimandrytą czernihowskim został z woli Jana Kazimierza Józef Mieszczeryn, ale wkrótce musiał porzucić swój monaster. Inną czernihowską cerkiew pw. Świętego Spasa objął z ramienia biskupa Kreuzy kapłan Józef Gregorowicz³⁶.

Władyka Lew Kreuza miał szczególną pozycję na tle ówczesnego episkopatu unickiego. Wydarzenia początków panowania Władysława IV, kiedy to nowy król szukał porozumienia z klerem prawosławnym i w związku z tym przekazał im wiele cerkwi i monasterów, nie dotyczyły jego eparchii. Dokumentem z 12 października 1634 r. monarcha ów potwierdził przywilej swego ojca, w którym ten poddaje wszystkie cerkwie na terenie archieparchii smoleńskiej władzy smoleńskiego biskupa unickiego³⁷. Wyjątkiem była wspomniana już wcześniej cerkiew z monasterem św. Borysa i Hleba w Smoleńsku. Władysław IV przywilejem z 10 maja 1634 r. (wydanym w obozie pod Białą) zezwolił ortodoksom smoleńskim na budowę monasteru przy owej cerkwi, co w wyraźny sposób było przeciwstawne prerogatywom unickiego hierarchy, który dostał pod swą władzę wszystkie świątynie i placówki mnisze w swej diecezji. Nadto od jego woli zależało wznoszenie nowych cerkwi i monasterów, a także zakładanie bractw cerkiewnych w przyszłości. Kreuza odwołał się do zdania miejscowej szlachty, która powołała się na swoją „Prerogatywę”, wydaną przez Zygmunta III, a potwierdzoną przez jego następcę, i dobił się na miejscowym sejmiku (4 stycznia 1636 r.) odebrania cerkwi z monasterem prawosławnym³⁸.

Lew Kreuza zmarł najprawdopodobniej w 1639 r. Jego następcą (1640) został bazylianin Andrzej Kwaśniński Złoty. Podejmował on próby ostatecznej likwidacji śladów prawosławia na terenie swojej eparchii. W czasie wspomnianej już akcji biskupiej w Dorohobużu okazało się, że miejscowi kapłani odprawiali liturgię nie tylko na antyminsach dawnych patriarchów moskiewskich – Jowa (1589-1605) i Hermogena (1606-1612), ale także Jowa Boreckiego i Piotra Moły³⁹.

Wielki unicki hierarcha, biskup chełmski i bełski Jakub Susza, oceniał działalność władzy Kwaśnińskiego wysoko, z racji na jego skuteczność w walce z miejscowym prawosławiem⁴⁰. Jednakże rzeczywistość polityczna, jaka nastąpiła

³⁶ Kulakovskiy, „Tserkovni struktury”, 24-25.

³⁷ *Akty izdavaemii Kommissieiu [...] dlia razbora drevnikh aktov*, t. 1: *Akty grodnienskago ziemskago suda* (Wilna: V Tipografii A. K. Kirkora, 1865) [*Акты издаваемые Коммиссией [...] для разбора древних актов*], т. 1: *Акты гродненскаго земскаго суда* (Вильна: Въ Типографіи А. К. Киркора, 1865)], 68.

³⁸ Floria, „Polozheniie”, 340-341.

³⁹ Floria, „Polozheniie”, 344.

⁴⁰ Jakub Susza, „Amplissima relatio Ep[iscopu]s [...] de laboribus Unitorum et progressu Unionis, post Synodum Brestensem (1596) et tempore belli Cosacici”, w *Litterae episcoporum*

po ugodzie zborowskiej, zaprzeczała tej opinii. Król Jan Kazimierz, uznając ówczesne realia polityczno-militarne, przywilejem wydanym w Warszawie 12 stycznia 1650 r. wyrażał wolę, by:

Cerkwie też wszystkie w punctach Świętej pamięci Krola Jego Msci Władysława wyrażone przywracamy to iest w Smolensku według Przywileiu Krola Jego Msci Borysa y Hleba pod murami Smolenskiemi, Co w samym Zamku gdzie przed tym Cerkiew Świętego Awramia bywała plac do zbudowania Cerkwie, y przy niey Duchownego chować, także w Dobrach Szlacheckich które lennym prawem mają w Woiewodstwie Smolenskim wolno Cerkwie budowac y Duchownych swoich przy nich chowac⁴¹.

Dezolacja Kościoła unickiego w części czernihowsko-siewierskiej po 1648 r. zapowiadała rychłą klęskę w roku 1654. Rozpoczęta na przełomie maja i czerwca tego roku wojna zakończyła się klęską. Wojska rosyjskie szybko zajęły teren województwa smoleńskiego, a po ponad dwumiesięcznym oblężeniu (8 lipca – 29 września) również jego stolicę⁴². Miasto pod władzą cara miało zostać pozbawione wszelkich śladów katolicyzmu. Duchowni obu obrządków ginęli przy zdobywaniu miasta bądź byli później zsyłani na wschód. Budynki instytucji katolickich były niszczone. Ci, którzy przyjęli poddaństwo carskie, zobowiązani byli przejść na prawosławie i poddać się jurysdykcji moskiewskiego patriarchy⁴³. Biskup Kwaśniński po zdobyciu przez Rosjan Smoleńska opuścił teren swej diecezji i jeszcze w tym samym roku został administratorem, a później biskupem pińskim i turowskim⁴⁴.

Po okresie wojennego chaosu patriarcha Nikon odnowił arcybiskupstwo smoleńskie (najpierw w związku z Mściślawiem, a kilka lat później z Dorohobużem) i na jego czele postawił byłego władkę suzdalsko-tarusskiego Filareta. Nowo wyświęcony hierarcha miał jedno zadanie: wykorzenie wszelką spuściznę po polsko-litewskim panowaniu⁴⁵. Mimo jego i jego następców starań, nie udało

historiam Ucrainae illustrantes (1600-1900), paravit, adnotavit editionemque curavit P. A. G. Welykyj OSBM, t. 2: 1641-1664 (Romae: P.P. Basiliani, 1973), 316.

⁴¹ *Zbiór dawnych dyplomatów i aktów miast gubernii, prawosławnych monasterów, cerkwi i w różnych sprawach* (Minsk: V Gubernskoi Typografii, 1848) [*Собрание древних грамот и актов городов Минской губернии, православных монастырей, церквей и по разным предметам* (Минск: Въ Губернской Типографіи, 1848)], 252.

⁴² Konrad Bobiatyński, *Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654-1655* (Zabrze: Wydawnictwo Inforteditions, 2004), 63-82.

⁴³ Vatslau Panutsevich, *Sviaty Yazafat, arkhiepiskop polatski* (Polatsk: Safia, 2000) [Вацлаў Пануцэвіч, *Святы Язафат, архіепіскап полацкі* (Полацк: Сафія, 2000)], 163-164.

⁴⁴ Wojciech Walczak, *Unicka eparchia turowsko-pińska w XVII-XVIII wieku. Struktura organizacyjna* (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2012), 57.

⁴⁵ Nikolai Trofimovskii, *Istoriko-statisticheskoe opisaniie smolenskoj eparkhii* (Sanktpeterburg: V Typografii dukhovnago zhurnala „Strannik”, 1864) [Николай Трофимовский, *Историко-*

się wykorzenić wpływów zachodniej kultury z czasów Rzeczypospolitej ani w Smoleńsku, ani w otaczającym go regionie. Jeszcze w latach dwudziestych XX wieku białoruski historyk sztuki, Sergiej Szirajew, opisując miasto i jego okolice konstatował, iż ma ono wyraźnie inny cywilizacyjny charakter niż okoliczne *stricte* rosyjskie miasta⁴⁶. Dopiero niszczycielska działalność Sowietów w latach trzydziestych XX wieku i później pozbawiła Smoleńsk i smoleńskie cech zachodniego baroku, zarówno w zabudowie miejskiej, jak i w wiejskich drewnianych świątyniach.

WNIOSKI

Uzyskane po pokoju w Deulinie ziemie, z których utworzono województwa smoleńskie i czernihowsko-siewierskie, stały się polem polityki wyznaniowej trzech kolejnych monarchów z rodziny Wazów. Od razu też zaznaczyć należy, że najwięcej swobody w jej kształtowaniu miał Zygmunt III, z racji na fakt, iż to on był zdobywcą i głównym architektem ustrojowego kształtu przyłączonych do Rzeczypospolitej ziem. O ile Władysław IV miał jeszcze na tyle sił, by ziemie te obronić przed Moskwą, o tyle Jan Kazimierz prowadził politykę reaktywną, reagując na zachodzące wydarzenia wszędzie tam, gdzie było to konieczne. Ostatecznie powstanie Bohdana Chmielnickiego oraz wojna z Rosją z lat 1654-1667 zakończyły ten interesujący eksperyment, wpisujący się w ówczesne ogólnoeuropejskie tendencje. Zasadniczą cechą polityki wyznaniowej Wazów wobec ziemi smoleńskiej i czernihowsko-siewierskiej było dążenie do wytworzenia jednolitej wyznaniowo lokalnej społeczności na podstawie struktur Kościoła katolickiego obu obrządków. Motywem, jak się wydaje, było przeświadczenie o narastającej nielojalności ludności prawosławnej w polsko-litewskim państwie. Podstawę stanowiło tu doświadczenie powstań kozackich, gdzie czynnik antykatolicki (a zwłaszcza antyunicki) był wiodący. Jednakże i inne problemy wynikające z przemian, jakie zachodziły wewnątrz samej Cerkwi prawosławnej zorganizowanej w metropolię kijowską w pierwszej połowie XVII wieku, podawały w wątpliwość możliwość dalszej pokojowej koegzystencji. Otwarcie się Cerkwi na wpływy płynące zarówno z imperium osmańskiego (poprzez patriarchat

статистическое описание смоленской епархии (Санктпетербургъ: Въ Типографіи духовнаго журнала «Странникъ», 1864)], 93-94.

⁴⁶ Sergei Shiraev, *Etiudi po istorii arkhitekturi Smolenska i bieloruskoi Smolenshchini* (Smolensk: Izdanie Smolenskikh gosudarstvennikh muzeev i Gubono, 1924) [Сергей Ширавев, *Этюды по истории архитектуры Смоленска и белорусской Смоленщины* (Смоленск: Издание Смоленских государственных музеев и Губоно, 1924)].

konstantynopolitański), jak i z Moskwy, tworzyło wrażenie realizacji obcej polityki wewnątrz państwa.

Czynniki te, nie jedyne, dały asumpt do zastosowania innych, niż w reszcie państwa, metod na terytorium, które wyróżniało się swoją specyfiką ustrojową i gdzie kolejni Wazowie mogli wprowadzać swoją wizję organizacji lokalnej religijności. Forsowna katolicyzacja, połączona z obecnością kultury zachodniej przekazywaną chociażby przez kolegia jezuickie, miała, poprzez swoją unifikację społeczną, umocnić wschodnie Kresy Rzeczypospolitej najbardziej narażone na moskiewskie oddziaływanie. Czy polityka taka była ówczesnym europejskim wyjątkiem, czy też regułą? Wydaje się, iż wpisywała się jak najbardziej w procesy zachodzące w społecznościach całej XVII-wiecznej Europy, w której konfesyjno-kulturowa różnorodność stawała się coraz bardziej problematyczna wobec konieczności konsolidacji społecznej wokół jednoczących wartości i idei. Wojna trzydziestoletnia przywiodła europejskie elity nie tylko do koncepcji państwa narodowego, ale i jednolitego wyznaniowo. Czy polityka Wazów w smoleńskim i czernihowsko-siewierskim w kwestii ich oblicza konfesyjnego była na tym tle wyjątkiem, czy regułą? Odpowiedź na to pytanie powinny przynieść dalsze badania, uwzględniające zarówno uwarunkowania miejscowe, jak i szerszy, regionalny i kontynentalny kontekst.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Akty izdavaemije Kommissieiu [...] dlia razbora drevnikh aktov*. T. 1: *Akty grodnienskago ziemskago suda*. Vilna: V Tipografii A. K. Kirhora, 1865 [*Акты издаваемые Коммиссиею [...] для разбора древнихъ актовъ*]. T. 1: *Акты гродненскаго земскаго суда*. Вильна: Въ Типографіи А. К. Киркора, 1865].
- Akty, odnosiasiesia k istorii Zapadnoi Rossii, sobrannye i izdavaemye Arkheograficheskoiu Kommissieiu*. T. 4: 1588-1632. Sanktpeterburg: v tipografii Eduarda Pratsa, 1851 [*Акты, относящиеся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою Коммиссиею*]. T. 4: 1588-1632. Санктпетербургъ: въ типографіи Эдуарда Праца, 1851].
- Arkhiv Yugo-Zapadnoi Rossii*. Ch. 1, t. 5. Kiev: V Gubernskoi Tipografii, 1872 [*Архивъ Юго-Западной Россіи*]. Ч. 1, т. 5. Киевъ: В Губернской Типографіи, 1872].
- Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo smoleńskie 1650 r.*, oprac. Stanisław Dumin i Andrzej Rachuba. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009.
- Susza, Jakub. „Amplissima relatio Ep[iscopu]s [...] de laboribus Unitorum et progressu Unionis, post Synodum Brestensem (1596) et tempore belli Cosacici”. W *Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes (1600-1900)*, paravit, adnotavit editionemque curavit P. A. G. Welykyj OSBM. T. 2: 1641-1664, 296-335. Romae: P.P. Basiliani, 1973.

Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego. T. 3. Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859.

Vossoedineniie Ukraini s Rossiei. Dokumenty i materialy v trekh tomakh. T. 1: 1620-1647 godi, ed. P.P. Gudzenko. Moskva: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1953 [*Воссоединение Украины с Россией.* T. 1: 1620-1647 годы, ред. П.П. Гудзенко. Москва: Издательство Академии Наук, 1953].

Zbiór dawnych dyplomatów i aktów miast gubernii, prawosławnych monasterów, cerkwi i w różnych sprawach. Minsk: V Gubernskoi Typografii, 1848 [*Собрание древних грамот и актов городов Минской губернии, православных монастырей, церквей и по разным предметам.* Минск: В Губернской Типографии, 1848].

Opracowania

Aleksandrov, Sergei V. *Smolenskaya osada. 1609-1611.* Moskva: Veche, 2011 [Александров Сергей В. *Смоленская осада. 1609-1611.* Москва: Вече, 2011].

Bobiatyński, Konrad. *Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654-1655.* Zabrze: Wydawnictwo Inforteditions, 2004.

Długosz, Teofil ks. dr. *Dzieje diecezji smoleńskiej.* Lwów: Skład Główny w Księgarni Gubrynowicza i Syna, 1937.

Dumin, Stanislav. „K istorii razvitiia lennogo zemlevladieniia v Rechi Pospolitoi v XVII veke”. *Sovetskoie slavianovedeniie* 2 (1986): 43-57 [Думин, Станислав. „К истории ленного землевладения в Речи Посполитой в XVII веке”. *Советское славяноведение* 2 (1986): 43-57].

Dumin, Stanislav. „Smolenskoe voievodstvo v sostave Rechi Pospolitoi v 1618-1654 gg. (po materialam Litovskoi Metriki)”. V *Smolenskaa shlakhta*, ed. B.G. Fedorov. T. 1, 54-98. Moskva: Russkoe ekonomicheskoe obshchestvo, 2006 [Думин, Станислав. „Смоленское воеводство в составе Речи Посполитой в 1618-1654 гг. (по материалам Литовской метрики)”. В *Смоленская шляхта*, ред. Б.Г. Федоров. T. 1, 54-98. Москва: Русское экономическое общество, 2006].

Dzięgielewski, Jan. *O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986.

Floria, Boris. „Polozheniie pravoslavnogo naseleniia Smolenshchiny v sostave Rechi Pospolitoi (20-e – 30-e godi XVII v.)”. *Revue des études Slaves* 70, no 2 (1988): 333-345 [Флорья, Борис. „Положение православного населения смоленщины в Речи Посполитой (20-е – 30-е XVII годы в.)”. *Revue des études Slaves* 70, № 2 (1988): 333-345].

Floria, Boris. „Prerogativa Sigizmunda III smolenskoj shlakhte. K istorii religioznoi nieterpimosti v Rechi Pospolitoi pervoi polovini XVII veka”. V *Kultura staropolska – kultura europejska. Prace ofiarowane Januszowi Tazbirowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. Stanisław Bylina, 221-223. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 1997 [Флорья, Борис. „Прерогатива Сигизмунда III смоленской шляхте. К истории религиозной первой половины XVII века”. В *Kultura staropolska – kultura europejska. Prace ofiarowane Januszowi Tazbirowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, ред. Stanisław Bylina, 221-223. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 1997].

Floria, Boris. „Smolenshchina i Moskovskaia Patriarkhiia nakanune Russko-polskoj voini”. *Slavianskii Almanakh* 2002, 49-54. Moskva, 2003 [Флорья, Борис. „Смоленщина и Московская Патриархия накануне Русско-польской войны”. *Славянский Альманах* 2002, 49-54. Москва, 2003].

Gosiewski, Jan Paweł. „Fundacje sakralne wojewody smoleńskiego Aleksandra Korwina Gosiewskiego”. *Nasza Przyszłość* 139 (2023): 129-163.

- Jaworska, Marta. „Moskiewski dwór” królewicza Władysława IV w latach 1617-1618”. *Kronika Zamkowa – Roczniki* 2 (2015): 30-58.
- Krajcar, Jan. „Religious Conditions in Smolensk 1611-1654”. *Orientalia Christiana Periodica* 33, fasc. 2 (1967): 404-456.
- Kulakovskiy, Petro. „Zemlevolodinnia PISOCHINSKIKH na Chernikhovo-sivershchini (1633-1646)”. *Visnik Lvivskogo universitetu. Seria Historichna*, вип. 37/1 (2002): 183-197 [Кулаковський, Петро. „Землеволодіння Пісочинських на Чернігово-сіверщині (1633-1646)”. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, вип. 37/1 (2002): 183-197].
- Kulakovskiy, Petro. *Chernikhovo-sivershchina u skladi Rechi Pospolitoi 1618-1648*. Kyiv: Tempora, 2006 [Кулаковський, Петро. *Чернігово-сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648)*. Київ: Темпора, 2006].
- Kułałowśkyj, Petro. „Kolonizacja Kijowszczyzny i Czernihowszczyzny (1596-1648)”. W *Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, red. Marian Dygo, Sławomir Gawlas i Hieronim Grala, 155-172. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1999.
- Kulakovskiy, Petro. „Tserkovni struktury na Chernihovo-sivershchyni za polskoi doby (1618-1648)”. *Naukovi pratsi istorichnokho fakultetu Zaporizkoho derzhavnokho universitetu*, вип. 19(2005): 22-28 [Кулаковський, Петро. „Церковні структури на Чернігово-сіверщині за польської доби (1618-1648)”. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, вип. 19 (2005): 22-28].
- Kułałowśkyj, Petro. „Urzednicy ziemscy Czernihowszczyzny i Siewierszczyzny (do 1648 r.)”. *Studia Źródłoznawcze. Commentationes* 38 (2000): 53-80.
- Kurakin, Yurii. „Rasprostraneniye katolichestva i uniatstva na zemlakh chernogovskogo voievodstva v 1-oi polovinie XVII v.”. V *Slaviane i ikh sosiedi*, вип. 3: *Katolitsizm i pravoslavie v srednie veke*, 96-108. Moskva: Akademiya nauk SSSR, In-t slavyanovedeniya i balkanistiki, 1991 [Куракин, Юрий. „Распространение католичества и униатства на землях черниговского воеводства в 1-ой половине XVII в.”. В *Славяне и их соседи*, вып. 3: *Католицизм и православие в средние века*, 96-108. Москва: Академия наук СССР, Ин-т славяноведения и балканистики, 1991].
- Lep'javko, Serhii. „Chernihivskii kozatskii polk”. V *Istoria administrativno-teritorialnogo ustroiu Chernikhovo-Sivershchini. Materiali naukowo-praktichnoi konferentsii (Chernikhiv, 4 zhovtnia 2007 r.)*, eds. Serhii Lep'javko i M. Boiko, 41-50. Nizhin: Vidavnitstvo „Aspekt-Poligraf”, 2007 [Леп'явко, Сергій. „Чернігівський козацький полк”. В *Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини. Матеріали науково-практичної конференції (Чернігів, 4 жовтня 2007 р.)*, ред. Сергій Леп'явко и М. Бойко, 41-50. Ніжин: Видавництво „Аспект-Поліграф”, 2007].
- Lukashova, Svetlana, i Vladimir Pidgaiko. „Isaia Kopinskiy”. V *Pravoslavnaia Entsiklopedia*, ed. Patriarkh Kirill. T. 27, 131-134. Moskva: Pravoslavnaia Entsiklopedia, 2011 [Лукашова, Светлана, и Владимир Пидгайко. „Исаия Копинский”. В *Православная Энциклопедия*, ред. Патриарх Кирилл. Т. 27, 131-134. Москва: Православная Энциклопедия, 2011].
- Michalak, Ryszard. „Polityka wyznaniowa. Zakres zjawiska”. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K*, 26, no 1 (2019): 23-35.
- Panutsevich, Vatslau. *Sviaty Yazafat, arkhiepiskop polatski*. Polatsk: Safiia, 2000 [Пануцэвіч, Вацлаў. *Святы Язафат, архієпіскап полацкі*. Полацк: Сафія, 2000].
- Pięta, Marek. *Od I Dymitriady do rozejmu w Dywulinie. Z dziejów wojen polsko-moskiewskich w pierwszej połowie XVII wieku*. Zabrze–Tarnowskie Góry: Wydawnictwo Inforteditions, 2018.

- Polak, Wojciech. *O Kreml i Smoleńszczyznę. Polityka Rzeczypospolitej wobec Moskwy w latach 1607-1612*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2014.
- Poppe, Andrzej. „Fundacja biskupstwa smoleńskiego”. *Przegląd Historyczny* 57, z. 4 (1966): 538-557.
- Prokhorov, Vladimir. *Smolenshchina v dokumentakh Litovskoi metryki pervoi polovini XVII v. Vladełtsi i ikh maietnosti*. Smolensk: Krai Smolenskii, 2017 [Прохоров, Владимир. *Смоленщина в документах Литовской метрики первой половины XVII в. Владельцы и их маетности*. Смоленск: Смоленский Край, 2017].
- Provalenkova, Irina. „Predstaviteli ‘smolenskoii shlakhti’ na territorii orlovskoi gubernii v XVII – nachale XX v.”. *Ucheniye zapiski Orlovskogo gosudarstvennogo universiteta. Nauchnyi zhurnal*, no 1(2009): 55-63 [Проваленкова, Ирина. „Представители ‘смоленской шляхты’ на территории Орловской губернии в XVII – начале XX в.”. *Ученые записки Орловского государственного университета. Научный журнал*, № 1(2009): 55-63].
- Rogachevskii, Aleksandr. „K istorii pravovogo polozheniia evreiev v Smolenskom voievodstvie: privilegii 1639 g. evreiam g. Krasnogo (iz Litovskoi Metryki)”. V *Evrii pogranichia: Smolenshchina*, ed. S. Amosova, 55-130. Moskva: Tsentr nauchnykh rabotnikov i prepodavatelei iudaiki v vuzakh „Sefer”, 2018 [Рогачевский, Александр. „К истории правового положения евреев в Смоленском воеводстве: привилегии 1639 г. евреям г. Красного (из Литовской метрики)”. В *Евреи пограничья: Смоленщина*, ред. С. Амосова, 55-130. Москва: Центр научных работников и преподавателей иудаики в вузах «Сэфер», 2018].
- Salmonowicz, Stanisław. „Geneza i treść uchwał konfederacji warszawskiej”. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 19 (1974): 7-30.
- Shiraev, Sergei. *Etiudi po istorii arkhitekturi Smolenska i bieloruskoi Smolenshchini*. Smolensk: Izdanie Smolenskikh gosudarstvennikh muzeev i Gubono, 1924 [Шираев, Сергей. *Этюды по истории архитектуры Смоленска и белорусской Смоленщины*. Смоленск: Издание Смоленских государственных музеев и Губоно, 1924].
- Skruten, Iosafat. „Zhittiepiisi vasiliiian”. V *Zapysky China sv. Vasiliia Velikogo*. T. 1, 284-291. [b.m.w.] 1924 [Скрутень, Йосафат, „Життєписи Васи́ліян”. В *Записки Чина св. Васи́лія Велико́го*. Т. 1, 284-291. [н.м.и.] 1924].
- Timoshenko, Leonid. „Krevza Lev”. V *Pravoslavnaia Entsiklopedia*, ed. Patriarkh Kirill. T. 38, 493-496. Moskva: Pravoslavnaia Entsiklopedia, 2015 [Тимошенко, Леонид. „Кревза Лев”. В *Православная Энциклопедия*, ред. Патриарх Кирилл. Т. 38, 493-496. Москва: Православная Энциклопедия, 2015].
- Trofimovskii, Nikolai. *Istoriko-statisticheskoe opisaniie smolenskoii eparkhii*. Sanktpeterburg: V Tipografii dukhovnago zhurnala „Strannik”, 1864 [Трофимовский, Николай. *Историко-статистическое описание смоленской епархии*. Санктпетербургъ: Въ Типографіи духовнаго журнала ‘Странникъ’, 1864].
- Tyszkowski, Kazimierz. *Wojna o Smoleńsk 1613-1615*. Lwów: Towarzystwo Naukowe, 1932.
- Walczak, Wojciech. *Unicka eparchia turowsko-pińska w XVII-XVIII wieku. Struktura organizacyjna*. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2012.
- Vasilik, Ekaterina, i Adrian Selin. „Moskovskaia emigratsia v Rech Pospolituui v pervoi treti XVII v.”. *Drevniaia Rus. Voprosi medievistiki*, no 1 (2021): 85-94 [Василик, Екатерина, и Адриан Селин. „Московская эмиграция в Реч Посполитую в первой трети XVII в.”. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, № 1 (2021): 85-94].

UNICKA DIECEZJA SMOLEŃSKA DO 1654 R.
PRZYCZYNEK DO DZIEJÓW POLITYKI WYZNANIOWEJ
W RZECZYPOSPOLITEJ CZASÓW WAZÓW

Streszczenie

Zajęcie nowych ziem na wschodzie Rzeczypospolitej, usankcjonowane pokojem w Deulinie i w Polanowie, dało asumpt kolejnym władcom z rodu Wazów do prowadzenia tamże własnej polityki wyznaniowej. Specyficzne usytuowanie prawne nowych województw: smoleńskiego i czernihowsko-siewierskiego, pozwoliło im na wprowadzenie własnych wizji organizacji religijnej miejscowych społeczności. Miejscowa szlachta uzyskała przywilej wyznawania tylko religii katolickiej w obu obrządkach: zachodnim i wschodnim. Dlatego też zorganizowana została unicka archidiecezja smoleńska, mająca wpływać na religijność miejscowej ludności prawosławnej w duchu nauczania Kościoła katolickiego. Przy okazji miała dokonać się także reorientacja kulturowa w kierunku Zachodu, reprezentowanego w tym konkretnym czasie przez barokowy sztafaż. W czasie przynależności tych ziem do Rzeczypospolitej na czele eparchii stało trzech biskupów: Sergiusz, Lew Kreuza oraz Andrzej Kwaśniński Złoty. Pełniona przez nich posługa w pewnej mierze przyniosła pożądany skutek, bowiem, mimo ogromnych starań po ponownym zajęciu tych ziem przez Rosję, nie dało się w pełni wykorzystać wpływów zachodnich w miejscowym społeczeństwie oraz w tworzoną przezeń krajobrazie kulturowym. Wszystko to było efektem polityki wyznaniowej monarchów w rodu Wazów, działających tak z rozmysłem, jak i wykorzystujących zachodzące wówczas na kontynencie europejskim procesy unifikacji religijnej i kulturowej.

Słowa kluczowe: smoleńskie; czernihowsko-siewierskie; Wazowie; polityka wyznaniowa; Kościół unicki.

UNIATE DIOCESE OF SMOLENSK UNTIL 1654
A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF RELIGIOUS POLICY IN THE POLISH-LITHUANIAN
COMMONWEALTH OF THE VASA TIMES

Summary

The occupation of the new lands in the east of the Commonwealth, sanctioned by the peace of Deulin and Polanov, provided the subsequent rulers of the Vasa dynasty with an incentive to pursue their own religious policies there. The specific legal location of the new provinces of Smolensk and Chernihiv-Siversk allowed them to introduce their own visions of the religious organisation of the local communities. The local nobility was granted the privilege of professing only the Catholic religion in both rites: Western and Eastern. Therefore, the Uniate Archdiocese of Smolensk was established to influence the religiosity of the local Orthodox population in the spirit of the teaching of the Catholic Church. By the way, a cultural reorientation towards the West, represented at that particular time by the Baroque staffage, was also to take place. At the time of the belonging of these lands to the Commonwealth, the eparchy was headed by three bishops: Sergius, Lev Kreuza and Andrzej Kwaśniński Złoty. To a certain extent, their ministry had the desired effect, for despite great efforts after the re-occupation of these lands by Russia, it failed to fully eradicate Western influences in local society and in the cultural landscape the latter created. All this was the result of the religious policy of the monarchs of the Vasa dynasty, who acted both deliberately and by taking advantage of the religious and cultural unification processes then taking place on the European continent.

Keywords: Smolensk land; Chernihiv-Seversk land; Vasa dynasty; religious policy; Uniate Church.